

Den dansk-russiske traktat 1302

ERIK MENVEDS ØSTPOLITIK OG OMVÆLTNINGEN I DE NORDISKE ALLIANCER

AF

JOHN LIND

Novgorod var som selvstændig stat gennem flere århundreder de skandinaviske landes umiddelbare nabo i øst. Ikke desto mindre er Novgorods historie og dermed dets relationer til de skandinaviske lande hos os et næsten ukendt kapitel. Flere forhold har medvirket hertil. Den gensidige fremmedgørelse mellem de katolsk-latinske skandinaviske lande og det ortodokse Rusland, der satte ind i slutningen af 1100-tallet i kølvandet på den vestlige korstogsbevægelse mod Baltikum, sprængte den kultursymbiose, der var dannet under vikingetiden. Den afbrød også den tradition for nære dynastiske forbindelser, der gik tilbage til den russiske statsdannelse.¹ Denne fremmedgørelse sætter stadig sine spor i forskningstraditioner på begge sider af den kulturgrænse, der siden har udviklet sig.

Dertil kommer, at det bevarede kildemateriale for Novgorods vedkommende først og fremmest belyser bystatens indre forhold. Det gælder især de ellers righoldige, samtidige novgorodkrøniker. Forholdet til de vestlige naboer berøres her stort set kun, når der er tale om krigeriske forviklinger. Hvordan forholdet i øvrigt har været, hører vi sjældent om. At kontakterne alligevel langt fra blev afbrudt, viser det antal traktater,

Artiklen er baseret på foredrag ved Institut for almen historie ved det Russiske Videnskabsakademi (RAN) i Moskva, 16. januar 1995.

¹ John Lind, De russiske ægteskaber. Dynasti- og alliancepolitik i 1130'ernes danske borgerkrig, *Historisk Tidsskrift* 92, 1992, s. 225-63.

der er bevaret, som for alle de tidligstes vedkommende er koncentreret til handel; at handelsforbindelserne virkelig har været betydelige, ses nu stadig klarere i de arkæologiske fund, der hvert år siden krigen i rigt mål er gravet frem i Novgorod.²

Trods novgorodkrønikernes knaphed findes der under året 6810 efter verdens skabelse (1302/3)³ dog en notits vedrørende forholdet mellem Danmark og Novgorod. Ifølge denne har de to lande indgået en traktat, som dette år bragtes til Novgorod. Skønt netop Erik Menveds udenrigspolitik har været genstand for flere undersøgelser,⁴ synes denne traktat at være forblevet ukendt for dansk forskning,⁵ hvorimod den med jævne

² Litteraturen herom er allerede stor, jf. *Археология Новгорода, Указатель литературы 1917-1980гг*, Moskva 1983; *Археология Новгорода, Указатель литературы 1981-1990гг*, Moskva 1992. En moderne oversigt på vestligt sprog er Mark A. Brisbane (ed.), *The Archaeology of Novgorod. Recent Results from the Town and its Hinterland*, Lincoln 1992.

³ Normalt dateres begivenheder i denne periodes Novgorodkrøniker i overensstemmelse med martsstil. Det indbærer, at året begynder 1. marts, og at man konverterer året efter verdens skabelse til vor tidsregning ved frem til 1. januar at fratrække 5508 og derefter 5507. Ultramartsstil, hvorved der ved konvertering til vor tidsregning skal fratrækkes henholdsvis 5509 og 5508, ses derimod sjældent anvendt. Se herom H.Г. Бережков, *Хронология русского летописания*, М 1963, s. 274f.

⁴ Ingvor Margareta Andersson, Erik Menved och Venden. Studier i dansk utrikespolitik 1300-1319, Lund 1954, og Kai Hørby, Status regni Dacie. Studier i Christofferlinjens ægteskabs- og alliancepolitik 1252-1319, Kbh 1977.

⁵ I 1993 højtideligholdt man således 500 året for indgåelsen af den – som det hed – »første« dansk-russiske traktat mellem kong Hans og Moskva fyrsten Ivan III. Den fornemt udstyrede officielle publikation, hvormed jubilæet i Danmark fejredes, slår fast: »Den 8. november 1493 etableredes de første formelle forbindelser mellem Danmark og Rusland ...» (Svend Aage Christensen og Henning Gottlieb (Udg.), *Danmark og Rusland i 500 år*, Kbh 1993, s. 7; tilsvarende i det mere beskedne temanummer af Svantevit: *Dansk-russiske forbindelser gennem 500 år*, udg. Michael Jensen, Aarhus 1993, s. 7 og omslag). Skønt »formelle« forbindelser mellem Danmark og Rusland må være betydeligt ældre end 1302 (jf. de tidlige dynastiske forbindelser), og at også Erik af Pommern indgik en fredsaftale med russerne i 1428, er det ikke svært at se, at det forkortede syn på de dansk-russiske forbindelser, der kommer til udtryk i 500-årsjubilæet, har rødder i det syn på Ruslands historie, der udvikledes i tsartiden. Da identificeredes landets historie med det autokratiske, storrussiske imperiums udvikling fra den lille centraliserede fyrstestat, Moskva, der først sent var trådt frem på scenen. Novgorod betragtedes i denne tradition som et perifert område, hvis »demokratiske« styreform som alternativ udviklingsmulighed for Rusland fremstod i et suspekt skær. Dette syn på russisk historie, som moskva fyrsternes historie, passede som hånd i handske med det historiesyn, der dominerede i Stalintiden, hvor despoter som Ivan den Grusomme og Peter den Store sås som forbilleder. Den kyniske udnyttelse til fremme af statens og partiets politiske mål (at tilsløre en direkte eller indirekte aggresionspolitik ved en massiv fredspropaganda), der i sovjettiden blev historievitenskaben til del, tilsluttede det danske udenrigsministerium sig beredvilligt – sikkert for det gode naboskabs skyld og til fordel for eksporten af skibe m.m. – da det i forbindelse med Khrushchevs besøg i Danmark udgav *Dansk-russiske forbindelser gennem 500 år: Tre afhandlinger*, (Kbh 1964). At dømme efter forordet til jubilæumsbogen går ideen til i 1993 at fejre 500 året for den »første« dansk-russiske traktat tilbage til 1964.

mellemrum dukker op i russisk forskning, uden at man dog nærmere har undersøgt omstændighederne omkring dens indgåelse.⁶

Ved samtidig at inddrage andre hidtil ubeagtede allianceforhold kan en sådan undersøgelse imidlertid, som det her skal vises, åbne muligheder for at foretage en nyvurdering af Erik Menveds tidlige udenrigspolitik og samtidig skabe en klarere forståelse af udviklingen i de nordiske allianceforhold. Men først må vi gøre nogle fundamentale overvejelser omkring de kilder vi har til traktaten.

Traktaten

Krønikenotitsen findes enslydende i de to versioner af den Første Novgorodkrønike, de såkaldte Ældste og Yngste affattelser. Den Ældste affattelse er skrevet med en omtrent samtidig hånd, mens den Yngste tidligst er bevaret i håndskrifter fra midten af 1400-tallet. Begge gengiver de den løbende krønikeskrivning ved ærkebispesædet i Novgorod. Teksten lyder her i sin korthed:

samme år sendte de [novgorodmyndighederne] gesandter over havet til det danske land og bragte tilbage en fred, de havde sluttet.⁷

Eftersom dateringen er fundamental, når det gælder at sætte en begivenhed i sammenhæng med andre, må vi indledningsvis diskutere den. Her er det usikkert, hvorvidt notitsens kronologiske indplacering i

⁶ M.M. Shcherbatov så i sin ruslandshistorie fra sidst i 1700-tallet traktaten som forsøg på fra begge parter side at skaffe sig allierede mod Sverige, ref. i Н.А. Казакова, Внешняя политика Новгорода в русской и советской историографии, Новгородский исторический сборник 1 (11), Leningrad 1982, s. 147. N.M. Karamzin så i traktaten et forsøg på at sætte en stopper for de »hyppige krige med Estland«, her efter 5. udg. af История государства Российского I:4, Sankt Peterburg 1842, sp. 102. S.M. Solov'ev nævner traktaten i forlængelse af et dansk (se dog ndf.) forsøg på i 1294 fra Reval at anlægge en fæstning på den østlige side af Narvafloden, se: История России с древнейших времен 3, nyudgivet i Сочинения 2, Moskva 1988 (første udg. 1853), s. 194. Mens I.P. Shaskol'skij kort omtaler traktaten som tegn på, at Novgorods internationale stilling nu, sammenholdt med 1240 (det svenske nederlag ved Neva), har forbedret sig, jf. Борьба Руси за сохранение выхода к Балтийскому морю в XIV в., Leningrad 1987, s. 63.

⁷ Jf. А.Н. Насонов, Новгородская первая летопись (NIL), Moskva 1950, s. 91, 331. Oplysningen findes også med små afvigelser i den ældste redaktion (håndskrifterne OK) af den såkaldte Første Sofjakrønike: »samme år sendte novgoroderne sine gesandter over havet til det danske land og sluttede fred helt i overensstemmelse med [sin] vilje,« cit. efter håndskriftet О (РГАДА Гос. Древлехранилище V отдел рубрика № 3, f. 317). At teksten her taler om fred (мир) indebærer ikke, at der forinden har været fjendtligheder, kun, at man nu har etableret en tilstand af enighed og harmoni.

krøniken under 6810 angiver tidspunktet for gesandternes afsendelse, traktatens indgåelse eller gesandternes tilbagekomst. Det sidstnævnte forekommer som krøniketeksten er formuleret sandsynligst. Vi kan altså ikke udelukke, at traktaten kan være indgået året før, 6809 (1301/2). Til gengæld kan den ikke være indgået tidligere. Traktaten har nemlig afsat sig yderligere et spor i kildematerialet.

I Rigas byarkiv er der således bevaret et originaldokument, der må knyttes til denne traktat. Dokumentet er udfærdiget i novgorodfyrstens og de øvrige novgorodmyndigheders navn og retter sig »til kongens mand i Reval«. I dansk oversættelse lyder det:

Fra storfyrst Andrej, velsignelse fra ærkebispens, fra posadnik Andrej, fra tysjatskij'en, fra hele Novgorod til kongens mand i Reval. Ligesom I sendte gesandter til fyrsten og til hele Novgorod med kærlighed og venskab, således har storfyrsten til Jer sendt sin søn og Jeres slægtning, Vladimir, og fra Novgorod Kuzma og Ilja, også med kærlighed og venskab. Fæst lid til hvad storfyrstens og de novgorodske gesandter siger, thi gesandterne taler med vore munde.⁸

Dokumentet er altså resultat af, at den danske konge først har sendt et gesandskab til Novgorod, åbenbart i venskabeligt øjemed. Som svar herpå har storfyrsten sendt sin søn⁹ til kongen, mens Novgorod selv har sendt to gesandter. Formålet med brevet er nu at tilkendegive, at de udsendte har fuldmagt til at tale på fyrstens og de øvrige novgorodmyndigheders vegne. Åbenbart er der tale om netop de gesandter, som ifølge krøniken sluttede traktaten i Danmark og bragte den til Novgorod.

Da dokumentet som altid på den tid er udateret, må det dateres ud fra sammenhængen og de daterende elementer, det iøvrigt indeholder. I den seneste russiske udgave af dokumentet henføres det til 1302 på grundlag af krønikenotitsen. I de kommentarer, der skal forberede en længe ventet nyudgave af novgoroddokumenter, indsnævrer V. L. Janin

⁸ Dokumentet er ikke medtaget i *Diplomatarium Danicum*. Her efter udgaven i *Грамоты Великого Новгорода и Пскова (GVNP)*, Moskva-Leningrad 1949, nr. 35, s. 64.

⁹ Det er ikke kendt, at fyrst Andrej havde en søn, Vladimir. Derimod havde han sønnen Boris, der, når Andrej var andetsteds, ofte opholdt sig i Novgorod, måske som faderens stedfortræder. Russiske fyrster fik vanligvis to navne, et russisk ved fødslen og et kristent ved dåben. Det er muligt »Vladimir« er Boris' alternative navn. Normalt kender vi kun begge navne, når vi har bevaret en fyrstes segl, hvorpå hans skytshelgen afbildes. Men intet segl er kendt fra Boris' hånd. Hvad der præcis menes med »slægtning« kan ikke siges, muligvis antydes blot, at Erik Menved og fyrst Andrej jo havde fælles forfædre, jf. Lind, *De russiske ægteskaber*, s. 225-63.

dateringen til tidsrummet februar-maj 1302 på grundlag af de personer, der nævnes i dokumentet.¹⁰ Her er *terminus ante quem* den sikreste.

Sagen er, at storfyrst Andrej godt nok var novgorodfyrste i hele perioden 1293-1304,¹¹ men i løbet af dette tidsrum opholdt han sig kun i Novgorod i to korte perioder. Det var i almindelighed kun, når fyrsten opholdt sig i Novgorod, at bystatens breve også udstedtes i hans navn, ellers trådte ærkebiskoppen i hans sted.¹² Første gang fyrst Andrej i denne periode opholdt sig i Novgorod var i 1293. Anden gang var, da han i foråret 1301 tilkaldtes for at hjælpe novgoroderne med at tilbageerobre det Landskrone, som svenskerne året før havde anlagt ved Neva. Storfyrst Andrej var fremme ved Landskrone 18. eller 19. maj 1301.

Ifølge den notits, der i krøniken følger umiddelbart efter oplysningen om indgåelsen af den dansk-russiske traktat, forlod fyrst Andrej atter Novgorod for at rejse til tatarerne. Denne rejse knytter Janin til broderen Ivans død 15. maj 1302. Ivan var fyrste i Perejaslavl-Zalesskij. Efter dødsfaldet blev Andrejs stedfortrædere jaget bort herfra, og en tredje bror, moskvafyrsten Danilo, tog Perejaslavl. Dette var en strid, der kun kunne løses ved appel til tatar khanen. Det er derfor sandsynligt, at fyrst Andrej i sin kapacitet af storfyrste af Vladimir, det vil sige den formelt øverste blandt de russiske fyrster og som sådan indsat af tatar khanen, har anset det for nødvendigt at forlade Novgorod, så snart nyheden om det skete nåede ham. *Terminus ante quem* må altså knyttes hertil, dog kan budskabet om Ivans død ikke være nået til Novgorod allerede 15. maj.

At sætte en *terminus post quem* til februar 1302 er derimod ubegrundet (jf. Ekskurs). Den må knyttes til det tidspunkt, da fyrst Andrej ankom til Novgorod. Men selv om han først var fremme ved Landskrone 19. maj, må *terminus post quem* sættes til 1. marts 1301, da det år, 6809, hvori han ankom, begyndte. Er gesandterne vendt tilbage til Novgorod med traktaten, endnu inden fyrst Andrej som følge af maj-begivenhederne i 1302 forlod byen, således som krønikens tekst snarest tyder på, så peger det i retning af, at fuldmagtsbrevet må være udstedt tidligt i perioden marts 1301-maj 1302.

Hvad vi efter dette kan sige om traktaten er: 1) at den må være indgået på den danske konges initiativ, eftersom processen synes sat igang af det i fuldmagtsbrevet omtalte danske gesandtskab; og 2) at den danske be-

¹⁰ В.А. Янин, Новгородские акты XII-XV вв., Москва 1991, s. 86-87.

¹¹ Han havde også været det 1282-1284.

¹² Det hænger sikkert sammen med mulighederne for at sigillere brevene. Det bevarede dokument bærer da også storfyrst Andrejs segl, jvf. В.А. Янин, Актовые печати Древней Руси X-XV вв. II, Москва 1970, s. 22, 161 (nr. 394), 257, 306.

slutning om at sende et gesandtskab til Novgorod senest må være truffet tidligt i året 1301, ellers har dets ankomst ikke kunnet udløse det bevarede fuldmagtsbrev senest maj 1302. Da fuldmagtsbrevet snarest er tilkommet tidligt i perioden marts 1301-maj 1302, er det også sandsynligst, at den danske beslutning er taget allerede i 1300.

Det er denne tidsfaktor, der – også uden kendskab til traktatens indhold – gør den interessant, idet der netop da skete vigtige forskydninger i magt- og allianceforholdene i det nordiske og baltiske område. Inden vi forsøger at se den dansk-russiske traktat i denne sammenhæng, skal vi dog først overveje, hvilke dansk-russiske forudsætninger der var for at knytte direkte forbindelser?

De dansk-russiske forudsætninger for at indgå traktaten

Der kan peges på to felter, hvor de to lande kunne have interesse i at indgå en traktat. Siden de danske erobringer i Estland i 1219 og genetableringen af dansk styre dér i 1238 havde de haft en fælles grænse. Begge lande havde imidlertid også store interesser i den del af øst-vest handelen, der passerede deres respektive lande og vande. For Novgorod var denne handel vel den væsentligste forudsætning for byens magt og velstand.

Hvad angår den fælles grænse, er det klart, at et stabilt forhold her forudsatte aftaler om ikke andet så mundtligt og mellem lokale myndigheder. Der er imidlertid intet der tyder på, at der i årene omkring 1300 var nogen særlig anledning til at regulere grænseforholdene i en traktat.

De nye magtforhold langs Novgorods vestgrænse, der opstod med etableringen af ordensstaterne og det danske styre i Estland, havde ganske vist berørt Novgorods interessesfære direkte. Blandt andet havde Tartu/Dorpat, af russerne kendt som Jurjev og af dem anset for en russisk bygrundlæggelse fra 1030,¹³ i flere perioder været i russisk besiddelse. Nu var den kommet uden for deres rækkevidde; og frem til den russiske sejr over en dansk-tysk hær i 1242 på Peipussøens is var selve Novgorods kerneterritorium især Pskov-området truet. Siden var der imidlertid indtrådt en vis stabilitet, hvor den fælles interesse i, at handelen på Novgorod især via Reval kunne foregå uhindret, synes at have domineret over territorialpolitiske hensyn.

Kun en kort periode i slutningen af 1260'erne kom det til åben strid mellem Novgorod og det danske Estland. En strid, der dog snarest

¹³ Jurjev = Jurijs (by) efter den russiske form af grundlæggerens (Jaroslav Vladimirovich † 1054) kristne dåbsnavn, Georgij.

fremkaldtes af komplicerede interne stridigheder i Novgorod mellem by og fyrste, som søgtes bilagt gennem aktioner udenfor landet.¹⁴

Nævnes må også, at russiske krøniker under 1294 beskriver et forløb, der umiddelbart kunne tolkes som en dansk-russisk konflikt. I det år genetablerede en »søn af Titman«, ¹⁵ sin faders fæstning på den russiske, østlige side af Narvafloden. Foretagendet mislykkedes, idet novgoroderne samme år generobrede og afbrændte fæstningen.

Utvivlsomt udgik aktionen fra den danske side af Narva, men deraf følger ikke, at den nødvendigvis tilkom på dansk initiativ og skulle tjene danske interesser. Da Titman i 1256 først anlagde fæstningen, skete det nemlig i alliance med »svenskere, tavaster og finner«, og disse flygtede da også over havet, da novgoroderne havde mobiliseret en hær mod dem.¹⁶

Fæstningen må have ligget tæt ved Narvas udmunding i den Finske Bugt, og ligesom i 1256 kan det i 1294 igen udmærket have været svenske interesser, der stod bag aktionen. Det svenske styre søgte netop i disse år, som vi skal se, at opnå kontrol med den del af handelen på Novgorod, der fulgte sejllederne i den Finske Bugt til Ladogasøen. Året før havde de med grundlæggelsen af Viborg vundet kontrol over den nordligere rute. Sverige, der nu lå i åben konflikt med Novgorod, kunne med et støttepunkt ved Narvafloden også kontrollere de novgorodfarere, der i stedet valgte enten at følge landruten fra Reval langs den Finske Bugts sydkyst eller at sejle langs denne.

For at svenske – og ikke danske – interesser stod bag, taler yderligere to forhold.

¹⁴ At der ikke var tale om en målrettet politik ses af, at man i Novgorod havde svært ved at enes om, mod hvem de sammenførte styrker skulle vendes. Skønt novgoroderne led et spektakulært nederlag ved Rakvere (Wesenburg) tidligt i 1268, fik de alligevel ved truslen om et yderligere felttog danskerne til i 1269 at opgive herredømmet over Narvafloden. Således beskrives udfaldet i det mindste i Novgorodkrøniken, jf. NIL, s. 85-87; Knud Rahbek Schmidt, *Den første Novgorod-Krønike: Ældste affattelse*, Kbh 1964, s. 121-25; se også John Fennell, *The Crisis of Medieval Russia 1200-1304*, Longman History of Russia Vol. 2, London 1983, s. 133-36.

¹⁵ Titman identificeres i litteraturen med Dietrich von Kyvel († 1259). Han var formelt dansk vasal, men havde i 1240'erne været allieret med den Tyske Orden. Se Paul Johansen, *Die Estlandliste des Liber Census Daniae*, København/Reval 1933, s. 124, 867; og kort i Svend Aakjær (udg.), *Kong Valdemars Jordebog II*, Kbh 1926-45, s. 407-08, 440.

¹⁶ Også dette iflg. Novgorodkrønikerne. NIL, s. 81, 308-09, 328. Begge krøniketekster hos Rahbek Schmidt, s. 116, 134. Johansens fremstilling heraf, der forkortet via Aakjær (bl.a. den svensk-finske involvering er forsvundet) er nået frem til Niels Skyum-Nielsens posthumt udgivne *Fruer og vildmænd. Dansk middelalderhistorie 1250-1340*, bd. 1, Kbh 1994 (s. 75 m.n. 27) er ikke helt korrekt. Hos Johansen er det i 1256 Narva, Dietrich og svenskerne grundlægger, mens det i 1294 er en anden fæstning på den anden side af floden. Men i den russiske krøniketekst, der er vor eneste kilde, tales der i 1294 entydigt om en retablering faderens fæstning.

Netop 1294 (9. oktober), altså samtidig med Narva-incidenten, udstedte den danske konge på anmodning af borgerne i Lübeck og på Gotland et privilegiebrev, der tilstod alle købmænd fra søstæderne fri rejse i hans land, og hvori det særligt fremhævedes, at det også gjaldt dem, der til lands eller til vands rejste til Novgorod.¹⁷ Dette skal ses i kontrast til det privilegiebrev, den svenske konge et halvt år senere, marts 1295, kun nødtvungent lod sig presse til at udstede. Heri gav kongen Lübeck og andre byer lov til at besøge Novgorod, men således, at tilladelsen kun gjaldt til midsummer s.å. og med den indskrænkning, at de ikke måtte indføre varer som våben, jern og stål og heller ikke bistå »rigets fjender« med råd og dåd.¹⁸

Endelig har vi en klausul i den traktat, Sverige og Novgorod indgik på Nøteborg i 1323, hvor det efter den russiske tekst hedder: »Skulle beboerne bag Narva ikke rette sig efter storfyrsten og Novgorod må svenskerne ikke hjælpe dem«.¹⁹ Dette tyder på, at svenskerne i en ikke alt for fjern fortid har været aktive netop dér, og da har vi ikke kendskab til andet end 1294-incidenten.

Hvad angår forholdet mellem Danmark og Novgorod, synes det altså at have været præget af harmoni såvel i 1294 som senere: privilegiebrevet fra 1294 blev således fornyet i 1305.²⁰ Alt tyder derfor på, at det har været den fælles interesse i, at øst-vest-handelen kunne foregå uhindret, der dominerede det dansk-russiske forhold. Det er derfor nok i forlængelse af den danske konges ønske om at fremme handelen på Novgorod gennem sine egne lande, at vi skal se hans initiativ til at indgå en traktat med Novgorod i 1300-02.

Danmark versus Norge, Sverige versus Novgorod

Relationerne mellem landene i Nordeuropa var både før og efter 1302 præget af nogle konstante modsætningsforhold.²¹ Sådanne modsæt-

¹⁷ DD 2:4, nr. 143.

¹⁸ Sveriges Traktater (ST) I, Sthlm 1877, nr 150.

¹⁹ Jarl Gallén & John Lind, Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns, bd. 2 = Skrifter utg av Svenska Litteratursällskapet i Finland 427:2, Helsingfors 1991, s. 426, 430.

²⁰ 18. maj 1305 DD 2:5, nr. 365-6. I øvrigt ville dette ikke være eneste gang, kongens vasaller i Estland førte en af kongen uafhængig politik, og måske i direkte strid med kongens interesser, jf. DD 2:4, nr. 170, 199, 238, refereret af Andersson, s. 49-51.

²¹ Der findes ingen moderne, helt dækkende fremstillinger af allianceforholdene i Nordeuropa. En kortfattet oversigt er Erik Lönnroths *Der Kampf um die Seeherrschaft in Nordeuropa um 1300*, *Hansische Geschichtsblätter* 109, Köln-Wien 1991, s. 1-12. I de gængse generelle værker er for Danmarks vedkommende udenrigspolitikken kun stedmoderligt behandlet af Helge Paludan i *Danmarks historie* bd 1, Kbh 1977, s. 496-508;

ningsforhold bestod mellem Danmark og Norge og mellem Sverige og Novgorod. Med disse som basis dannedes en række skiftende, kortvarige alliancer enten som følge af ændrede udenrigspolitiske målsætninger eller som følge af disses ændrede konjunkturer.

Det dansk-norske modsætningsforhold havde rødder tilbage til 1260'ernes dynastipolitik, hvor den norske kongemagt gennem ægteskabet i 1261 mellem den daværende tronfølger Magnus Lagabøter og Erik Plovpenningss datter, Ingeborg, kunne gøre arvekrav på krongods i Danmark på hendes vegne. Modsætningsforholdet blev accentueret med Erik Klippings tiltræden af landefredsforbundet med et antal tyske fyrster og især de tyske stæder, der da lå i konflikt med Norge. Efter kongemordet i 1286 og dommen i 1287 over en række tidligere politisk dominerende danske stormænd fik den norske konge et klart overtag i den standende strid, da disse tog deres tilflugt hos ham. Den fornyede ærkebispesstrid, der førte til, at ærkebiskop Jens Grand åbenlyst sluttede sig til det danske parti i Norge, gav yderligere den norske konge muligheder for at manøvrere i interne danske forhold. Mødet i Hindsgavl i 1295 mellem de to konger indebar nok, at åben strid rigerne imellem ophørte, men bilagde ikke konflikten.

Et andet konstant modsætningsforhold, som allerede kort er berørt, bestod i hele den behandlede periode mellem Novgorod og Sverige.

For Novgorod var ved 1200-tallets slutning modsætningsforholdet til Sverige ved siden af manøvreringen mellem de øvrige russiske fyrstedømmer, hvorfra novgorodfyrsten blev hentet, overhovedet bystatens vigtigste udenrigspolitiske anliggende.

Efter Birger Magnussons mislykkede togt til Neva i 1240 synes svenkerne en tid at have koncentreret sig om at stabilisere styret i (Egentlige) Finland og Tavastland. Men i slutningen af 1200-tallet indledte de på ny en aggressiv ekspansionspolitik mod øst,²² der nu helt klart tog sigte

mere dækkende er Kai Hørby's fremstilling i Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 5: Velstands krise og tusind baghold, 1250-1400, Kbh 1989, samt nu Skyum-Nielsen, Fruer og vildmænd. For Sverige, se Jerker Rosén i Sten Carlsson & Jerker Rosén, Svensk historia I, Sthlm 1964 (1962); forskellige aspekter af svensk udenrigspolitisk teknik er behandlet af Nils Ahnlund i Den svenska utrikes politikens historia I:I, Sthlm 1956. For Norge, se: Knut Helle, Norge blir en stat 1130-1319, Handbok i Norges historie bind I del 3, Oslo 1964. Fra russisk side foreligger I.P. Shaskol'skijs detaljerede monografier: Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII-XIII вв., Leningrad 1978; Борьба Руси за сохранение выхода к Балтийскому морю XIV в., Leningrad 1987 (anm. af nærværende forfatter i Historisk tidskrift f. Finland 1979, s. 292-96, og 1990, s. 69-84), samt hans populært holdne: Борьба Руси против Шведской экспансии кон. XIII-нач. XIV вв., Petrozavodsk 1987.

²² At ekspansionen var i gang eller påtænkt, da kong Magnus 7. oktober 1285 udstedte sin Gotlandskundgørelse, der i det mindste finansielt knyttede Gotland direkte til den

på at opnå kontrol med sejllederne – og dermed med en væsentlig del af handelen – mellem Vesteuropa og Novgorod.

På den tid var det endnu muligt at nå Ladogasøen fra den Finske Bugt ad to sejlleder: Vuoksen i nord og Neva i syd. I 1293 kunne svenskerne anlægge fæstningen Viborg, ved det vestlige udløb fra Vuoksen. I 1294/95 forsøgte de at befæste Kexholm (nuv. Priozersk) ved indsejlingen fra Ladoga til Vuoksen, men blev fortrængt herfra året efter. I 1300 foretog svenskerne istedet en storsatsning ved Neva, idet de ved hjælp ikke blot af egne, men også af indkaldte fortifikationseksperter »fra det store Rom og paven«, som det hedder i den Første Novgorodkrønike,²³ opførte fæstningen Landskrone ved Okhtaflodens udmunding i Neva, hvor senere Nyenskans blev anlagt.

Dermed havde svenskerne opnået fuld kontrol med den del af handelen, der fulgte søvejen helt til Novgorod. Dette var en alvorlig trussel mod Novgorods økonomiske magtstilling. Byen tilkaldte straks sin fyrste, storfyrst Andrej. Sammen sendte de i foråret 1301 et brev til Lübeck med en opfordring til gensidig udveksling af gesandter med henblik på fælles handling, hvis den svenske konge hindrede de to parters frie sejlads ad Neva eller hvis han ikke gav det erobrede land tilbage til Novgorod og nedbrød den nye fæstning.²⁴ Samtidig foretog imidlertid fyrsten og Novgorod en totalmobilisering, hvori selv storfyrst Andrejs værste rival i det interne russiske magtspil, Tver'-fyrsten, deltog.²⁵ De russiske styrker

svenske ekspansionspolitik, viser den klausul, der gav gotlændingene ret til at drive handel i Karelen dog med undtagelse af forbudte varer, jf. ST I, nr 141, se også Kjell Kumlien, *Sverige och Hanseaterne. Studier i svensk politik och utrikeshandel*, Stockholm 1953, s. 117-18. Det var måske allerede den svenske trussel mod Karelen, der i 1278 provokerede Novgorods fyrste til en militær aktion mod karelerne, hvorunder »han tog deres land under sin beskyttelse«

(и взя земаю их на щить), jf. NIL, s. 323. Rahbek Schmidt (s. 129) har en friere oversættelse.

²³ NIL, s. 91, 330-31. Præcist hvad dette dækker er usikkert. Men der er ingen tvivl om, at svenskerne søgte at få så stærk kirkelig støtte til krigsførelsen som muligt og at fremstille ekspansionspolitikken som kirkeligt motiveret. Så længe denne motivering kunne opretholdes, var det vanskeligt for dem, hvem denne politik kom på tværs, såsom hansestæderne, at gribe direkte ind. Netop i de diplomatiske udvekslinger mellem Sverige og hansestæderne kommer dette til udtryk, jf. den ledsagende udlægning i det brev, hvori den svenske konge i 1295 gav stæderne deres begrænsede ret til handel på Novgorod: svenskerne havde nu tugtet og omvendt de hedenske karelere og bygget Viborg til Jomfru Marias ære, hvilket ikke blot var til egen fordel, men til fordel for alle der rejste over havet, jf. ST I, nr 150.

²⁴ GVNP, nr 33.

²⁵ Han nåede godt nok ikke frem, inden Landskrone var generobret. Se Laurentiuskrøniken, hvis forlæg er en Tver'-krønike til 1305, i *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisej* (PSRL) 1, 2. udg., Leningrad 1926, sp. 486.

indledte belejringen af Landskrone 18. eller 19. maj 1301, og i løbet af sommeren kunne fæstningen generobres og jævnes med jorden.²⁶

Sverige måtte herefter i realiteten opgive sin østpolitik, omend konflikten først blev bilagt med Nødeborgsfreden i 1323, der delte det Karelske Næs på langs og lod svenskerne beholde Viborg mens Neva forblev under Novgorods kontrol.

Begivenhederne frem til Landskrones fald skildres samstemmende i Erikskrøniken på den ene side og Novgorodkrønikerne på den anden. I begge traditioner fremstår marsk Tyrgils Knutsson, den ledende i formynderstyret for Birger Magnusson, som kraften bag den svenske østpolitik.²⁷

Hansestædernes positioner²⁸

Hansestæderne, der nu både i indbyrdes konkurrence og i konkurrence med nordiske og russiske købmænd i tiltagende grad dominerede handelen såvel på de enkelte nordiske lande som den internationale handel,²⁹ der gik gennem disses farvande, berørtes, som vi har set, af begge konflikter, omend ikke i samme omfang. De havde med Lübeck i en stadig mere dominerende rolle interesser at varetage på især to felter, som var bestemmende for deres stillingtagen til de nævnte konflikter: deres privilegering i de enkelte lande og en sikker adgang til de handelsmæssige knudepunkter.

Et sådant knudepunkt var netop Novgorod. Handelen på Novgorod var ved siden af handelen på Skånemarkedet en af de vigtigste indkomstkilder for flere af byerne. Traditionelt havde søvejen gennem den Finske Bugt og Ladogasøen været den vigtigste handelsåre mellem Novgorod og Vesten. At den direkte søvej til Novgorod nu var truet, har sikkert medvirket til, at ruterne over land fra en af de baltiske havne nu vandt yderligere frem. En proces, der dog nok også har haft sine skibstekniske forudsætninger, idet der med stadigt større skibe under alle omstændig-

²⁶ NIL, s. 91, 331. Rahbek Schmidts oversættelse (s. 136-7) af *пограбѡма* med plyndrede ist.f. nedbrød er forkert.

²⁷ Rolf Pipping (udg.), *Erikskrönikan enligt cod. Holm. D2*, Samlingar utgivna av Svenska Fornskrift-sällskapet 158, Uppsala 1921, s. 83.

²⁸ Der kan ikke blive tale om her at gå grundlæggende ind på den komplekse udvikling i forholdet mellem stæderne og de skandinaviske lande i denne periode.

²⁹ Ikke mindst takket være sin organisatoriske overlegenhed, jf. Arnved Nedkvitne, *The Hansa in Norway as seen by Norwegian Historians Today*, *Die Hanse und Nordeuropa: Handel – Politik – Kultur: Synthesekonzepte in der Geschichtsschreibung. Bericht über das 4. deutsch-norwegische Historikertreffen in Berlin, Mai 1989*, Oslo 1990, s. 52-64.

heder måtte foretages omlastninger tidligere, end da handelen foregik på skandinavernes gamle skibstyper. Omfanget og faserne i denne om-lægningsproces har vi kun få kilder, der belyser. Men det fremgår tydeligt af de privilegiebreve, der nu blev udstedt, at landvejen vandt frem, ikke mindst fra det danske Reval.

Hvad angår Danmark og Sverige, synes stædernes privilegering i de to lande at have skabt gunstige forudsætninger for, at de kunne opretholde et godt forhold til begge lande. Derimod gav den norske konges forsøg på at holde hansestæderne borte anledning til en konflikt, der gjorde et godt forhold mellem hansestæderne og Danmark vis-a-vis Norge naturligt. I 1285 indgik hansestæderne imidlertid gennem den svenske konges voldgift – og muligvis i modstrid med alliancen med Danmark – et forlig med Norge, og i 1294 lykkedes det dem at få en særdeles gunstig privilegering i Norge. Dermed neutraliseredes stæderne i konflikten mellem Danmark og Norge, uden at deres gode forhold til Danmark ophørte.

Den gunstige privilegering i Danmark og Sverige afspejler sikkert landenes stigende afhængighed af den tyske købmand, men hang sikkert også sammen med, at begge lande havde udenrigspolitiske ambitioner, der skulle kunne bringe dem i konflikt med hansestæderne. At stæderne nu havde fået gunstige privilegier i landene indebar nok, at de – ved interessemodsætninger andetsteds – ville strække sig længere, før de lod det komme til åben strid for ikke at risikere de vundne privilegier.

Dette blev snart aktuelt i forhold til Sverige, hvor de svenske forsøg på at opnå kontrol med handelsvejene til Novgorod og – mens konflikten med Novgorod stod på – lægge direkte hindringer i vejen for denne handel førte til, at der opstod et spændt forhold til stæderne. Kort efter læggelsen af Viborg tvang den svenske ekspansionspolitik således Lübeck og de øvrige østersøbyer til i 1295 at indhente den svenske konges tilladelse til at handle på Novgorod, hvilket de, som nævnt ovenfor, kun fik med væsentlige forbehold og en snæver tidsbegrænsning.³⁰ Og i 1300 måtte lübeckerne mobilisere den tyske konge, Albrecht af Habsburg, til på deres vegne at rette henvendelse til kong Birger for at få tilladelse til at rejse til Neva såvel gennem hans lande som over havet.³¹ Men endnu efter nederlaget ved Landskrone, da yderligere fremgang i Rusland i det mindste for en tid må have forekommet svenskerne udsigtsløs, opretholdt de deres restriktioner, og lübeckerne fik i 1303 kun bevilliget den samme tidsbegrænsede ret til at sejle til Novgorod ad Neva

³⁰ ST I, nr. 150. Se også Kumlien, *Sverige och Hanseaterne*, s. 145-146.

³¹ ST I, nr. 152.

og fortsat under forudsætning af, at de ikke medførte forbudte varer eller handlede til kongens eller rigets skade.³²

Men forholdet til Sverige kompliceredes yderligere af de ændringer i Gotlands stilling såvel i forhold til det svenske rige som i handelen på Novgorod, der skete netop i disse år. Ændringer, der som tidsfaktoren viser, utvivlsomt har nær sammenhæng med den svenske østpolitik.

Frem til 1290'erne indtog Gotland og Visby en ubestridt nøglestilling i hansestædernes handel på Novgorod, men den søgte Lübeck nu overført til sig selv. I 1293 krævede Lübeck således appelretten for rets-
tridigheder i Novgorod overført fra Visby til Lübeck.³³ Dette modsatte Visby sig naturligvis, men fik kun støtte fra Osnabrück, omend de i baltisk sammenhæng vigtigere Reval og Riga indirekte støttede Visby ved at gøre deres tilslutning afhængig af total enighed blandt byerne. Lübeck krævede også, at Selskabet af købmænd på Gotland ikke længere skulle have et eget segl, der kunne bruges på alle stædernes vegne. Dette sidstnævnte lykkedes Lübeck med i 1298.³⁴

Disse aktioner fra Lübecks side mod Gotland og Visby må sikkert ses som et modtræk mod den svenske kongemagts øgede indflydelse her, som Gotlandskundgørelsen fra 1285³⁵ og Visbys såkaldte underkastelsesbrev fra 1288³⁶ er udtryk for. Med den nøglestilling i stædernes handel på Novgorod, som Visby havde, måtte den svenske kongemagts forstærkede position på Gotland og i Visby fra 1280'erne tage sig truende ud: samtidig med, at ekspansionen i Karelen truede med at bringe en stor del af denne handel under direkte svensk kontrol, så den svenske konge ud til også at have skaffet sig mulighed for øve kontrol med novgorodhandelen i et af dens nøglepunkter.

I det lys må man nok se Lübecks initiativer, selv om den svenske konge i sin gotlandspolitik godt nok var meget forsigtig med ikke at udfordre Lübeck og stæderne. Det virker således nærmest, som om deres accept af Gotlandskundgørelsen, udstedt 7. oktober 1285, blev betalt 31. oktober samme år med den svenske konges voldgiftsdom i Kalmar mellem han-

³² ST I, nr. 155. Først i 1312 gav hertugerne Valdemar og Erik, der da kontrollerede flere vigtige slotte – dog ikke Viborg og heller ikke Gotland –, under ganske andre konjunkturer lübeckerne den eftertragtede frie sejlads på Neva uden indskrænkninger. Uomtvistet fri sejlads blev fra svensk side først medgivet i Nødeborgsfreden med Novgorod i 1323.

³³ Hanserecesse 1256-1430 (HR) I, nr. 66-69.

³⁴ HR I, 80. Herom se, Kumlien, Sverige och Hanseaterne, s. 116-134; Hørby 1977, s. 52; Hugo Yrwing, Visby. Hansestad på Gotland, Södertälje 1986, s. 117-23, ligesom Yrwings tidligere fremstilling Gotlands medeltid, Visby 1978, s. 143.

³⁵ ST I, nr. 141.

³⁶ ST I, nr. 144.

sestæderne og Norge, der i høj grad tilgodeså stæderne;³⁷ mens stæderne siden indtrådte som garantier for Visby i underkastelsesbrevet.

Den ulmende konflikt med Sverige gjorde et godt forhold til Danmark så meget mere værdifuldt for hansestæderne. I alliance med Sverige skulle Danmark så godt som have kunnet lukke for handelen på Novgorod; i hvert fald skulle – som det i 1290'erne så ud – kun handelsleden ad Dvina over Riga have stået åben.

Erik Menveds østpolitik: Riga-engagementet

Takket være den svenske politik havde Erik Menved gode muligheder for at fremme sin udenrigspolitik uden at få stæderne imod sig. Målet for denne politik – at genskabe det danske Østersøveld – fremgår klart, da han 5. maj 1301 lod foretage en vidimering både af det privilegiebrev, kejser Frederik II i 1214 udstedte til Valdemar Sej, og af de pavelige bekræftelser herpå af Innocent III i 1216 og Alexander IV i 1256, der var fulgt efter.³⁸ I dette privilegiebrev havde kejseren overladt landene nord for Elben og Elde til den danske konge.

Denne vidimering markerer imidlertid næppe startpunktet for Erik Menveds ambitiøse udenrigspolitik, således må beslutningen om at sende et gesandtskab til Novgorod være taget forinden. Men interessen i at knytte gode forbindelser til Novgorod fremstår allerede i det nævnte privilegiebrev fra 9. oktober 1294, som kong Erik gav Lübeck og søstæderne. Udover at tilsikre stæderne fri og direkte handel i Danmark og sine øvrige lande, fremhævede han her – i modsætning til brevet til Lübeck i 1288 – at ville beskytte købmænd, der drev handel på Novgorod via kongens lande og vande: »gennem Estland og Wirland til Narva og videre til Novgorod«.³⁹ Dette skete mens tempoet i den svenske ekspansion var på sit højeste.

Det er utvivlsomt i forlængelse af denne interesse for ruslandshandelen, at vi skal se det engagement, Erik Menved i 1298 indlod sig på ved en anden af indfaldsvejene for handelen på Rusland: Riga og Dvina. Resultatet heraf blev, at Erik Menved i 1298 stod som herre i begge de to

³⁷ ST I, nr. 142.

³⁸ DD 2:5, nr. 149-51. I 1304 lykkedes det Erik Menved at få den tyske konge, Albrecht af Habsburg, til at bekræfte Frederik 2s brev af 1214, dog således at Lübeck var undtaget i bekræftelsen.

³⁹ I sin helhed lyder denne klausul: Singulariter autem assecuramus eisdem. per terras nostras. Estoniam uidelicet totam, et Wironiam. usque ad fluuium. Narwa. et deinde uersus. Nogardiam. ne quisquam eos. siue in mari. siue in terris. in se. uel in suis presumat aliquoliter impedire. Jf. DD 2:4, nr. 143. Sml. DD 2:3, nr 276 (1288).

vigtigste udskibningshavne på Østersøkysten for handelen på Novgorod, Pskov og Smolensk: Reval og Riga. Men først lidt om baggrunden.

Hovedfrontlinien for konflikter ved Livland i det 13. årh. lå naturligt nok mellem de tyskdominerede katolske og de russiskdominerede græsk-ortodokse områder med de endnu hedenske litauere som en labil faktor mellem dem. Men efter den indledende vestlige ekspansionsfase havde man fundet en *modus vivendi*, og det viste sig snart, at der også inden for det katolske Livland var grobund for interesse modsætninger, der udmærket kunne betinge alliancer på tværs af de konfessionelle grænser. Netop sådan var forholdet i slutningen af 1200-tallet. Der bestod da et klart modsætningsforhold mellem den Tyske Orden og ærkebiskoppen af Riga, idet Ordenen bestræbte sig på at lægge hele Livland under sin kontrol. Dette modsatte ærkebiskoppen og de med ham allierede gejstlige og verdslige potentater sig naturligt nok. I 1297 var det kommet til et blodigt opgør mellem Ordenen og ærkebiskoppen, Johan III af Schwerin (1295-1300), der selv blev taget til fange.⁴⁰

Ærkebiskop og domkapitel søgte og fik støtte fra flere forskellige sider, således fra hansestæderne og fra Litauen.

Som nævnt ovenfor var Riga en af de få byer, der med sin stillingtagen i 1295 havde modsat sig Lübecks tiltagende dominans i Østersøhandelen og støttet Visby, som Riga fra sin grundlæggelse i 1201 havde haft nære forbindelser til.⁴¹ I den nu opståede tvangssituation synes Riga at have set sig nødsaget til at skifte side og stille sig bag Lübecks krav om, at appelretten skulle overføres dertil.⁴² Efter denne Rigas kapitulation forsøgte Lübeck og hansestæderne at mægle og kunne i et par tilfælde formidle kortvarige våbenhviler.

Litauerne gik derimod direkte ind i stridshandlingerne og bragte ved indledende sejre også midlertidigt den Tyske Orden i en truet situation, inden de blev tvunget på retræte. Forbindelsen til Litauen synes også at have knyttet Riga og Pskov, Novgorods »mindre broder«, til hinanden.

⁴⁰ Johan var valgt af kapitlet og bekræftedes først siden i embedet af paven, der ellers både før og siden indsatte ærkebisperne i Riga. Se herom Fritz Schonebohm, *Die Besetzung der livländischen Bistümer bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts*, *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurland* 20, Riga 1910, s. 329-32.

⁴¹ Riga havde sin *iura Gotlandia* herfra, jf. Yrwing, *Visby*, s. 67, og et standende modsætningsforhold mellem Riga og Lübeck toner senere frem, da Riga istedet for Lübecks stadsret, der da ellers vandt frem overalt, valgte en stadsret fra Hamborg, jf. Friedrich Benninghoven, *Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann*, Hamburg 1961, s. 105-09.

⁴² Det er dog blevet betvivlet, at dette umiddelbart fik stor betydning for Lübecks dominans blandt stæderne, jf. Yrwing, *Visby*, s. 118-25; og Klaus Friedland (*Die Hanse*. Stuttgart 1991, s. 140) anfører, at der ikke i tiden efter ser ud til at være blevet appelleret fra Novgorod til Lübeck.

Skønt formelt underordnet Novgorod, styredes Pskov dengang af den litauiske fyrste Dovmont.⁴³ Det er sikkert årsagen til, at den Tyske Orden nogle måneder før Dovmonts død i 1299 angreb Pskov men blev slået tilbage.⁴⁴

Det mest drastiske og potentielt mest vidtrækkende skridt, Riga – det vil sige domkapitlet, da ærkebiskoppen da sad fanget – tog, var imidlertid at lægge sig og landskaberne Semgallen, Valexe og Gerzike under den danske konge. Det skete ved dokumenter udstedt 12. juni 1298. Dagen efter tog kongen så borgerne i Riga under sin beskyttelse.⁴⁵

Ligesom traktaten med Novgorod er dette danske engagement i Riga ikke taget op til behandling i nyere dansk historieforskning. Man finder hverken spor heraf hos Niels Skyum-Nielsen, der ellers ser det danske styre i Estland som en væsentlig faktor i landets politik, eller hos Kai Hørby, for hvem udredningen af Erik Menveds udenrigs- og alliancepolitik spiller en betydelig rolle, såvel i disputatsen fra 1977 som i den generelle fremstilling i Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie fra 1989. Man kan naturligvis kun gisne om årsagerne hertil, men muligvis kan det hænge sammen med, at Ingvor Andersson, der i sin afhandling kort omtalte engagementet, er af den opfattelse, at Erik Menveds aftale med Riga-kapitlet ikke realiseredes, eftersom den »står helt isoleret från de andra urkunderna rörande striden med orden«. Alligevel må alene

⁴³ Pskov var egentlig en såkaldt biby (пригород) til Novgorod. I kirkelig henseende var byen underlagt Novgorods ærkebisp, og en fra Novgorod udnævnt embedsmand, posadnik, forestod normalt styret. Men fra senest 1200-tallet voksede Pskov til en mægtig handelsby, der ikke var meget mindre end Novgorod. Den havde et eget territorium og havde egentlig alle forudsætninger for at konstituere et eget fyrstedømme. Afhængig af handel med vesten havde Pskov fundamentalt samme interesse i fredelige forhold som Novgorod, men med etableringen af især Ordenstaten fik Pskov et sikkerhedspolitisk problem, som nok til en vis grad også var Novgorods, men som Novgorod enten ikke var villig til eller i stand til at løse for Pskov. Her kan handelspolitiske modsætningsforhold mellem de to byer have spillet ind: når den russiske handel med vesten over Pskov mindskedes, var det muligt for Novgorod at øge sin andel. Vi ser derfor fra 1200-tallet og fremover en stigende tendens til, at Pskov løste sit sikkerhedsproblem uafhængigt af Novgorod ved at indtage egne fyrster, og disse blev med forkærlighed taget fra Litauen, hvorved der kunne dannes en alliance, der truede Ordenstaten fra to sider.

⁴⁴ Begivenheden refereres i Novgorodkrønikerne, iflg hvilke Novgorod ikke synes at have sendt hjælp til Pskov, jf. NIL, s. 329-30; Rahbek Schmidt, s. 134-35.

⁴⁵ Jf. DD 2:4, nr 320 (det af Riga udstedte eksemplar efter Huitfeldt, der dog indplacerer hele begivenhedsforløbet under 1300, jf. ndf.), 321 (det af kongen udstedte eksemplar), og 322 (beskyttelsesbrevet). Erik Menved havde tidligere stået i modsætningsforhold til den Tyske Orden, jf. DD 2:4, nr 141, hvori kongen 8. okt. 1294 forsikrer, at en beslaglæggelse i København af den Tyske Ordens gods ikke er sket med Lübecks medvirken. Eftersom brevet er udstedt én dag før kongens ovennævnte privilegiebrev til Lübeck m.fl., er det formodentlig tilkommet netop på Lübecks foranledning i forbindelse med forhandlingerne omkring privilegiebrevet.

den kendsgerning, at Erik Menved indgik aftalen, anses for at være et vigtigt vidnesbyrd om kongens udenrigspolitiske målsætning, især hvis han var initiativtager, som Andersson mistænker uden dog at begrunde det.⁴⁶ Men står aftalen nu også så isoleret?

Det er jo velkendt, at Danmark og ærkesædet i Riga netop i disse år knyttes nært til hinanden i forbindelse med den pavelige voldgiftsdom fra 23. februar 1302, der dannede slutpunkt i striden mellem Erik Menved og Jens Grand. Ifølge denne dom skulle den Isarn, der som pavens udsending havde haft til opgave at eksekvere pavens første dom i striden fra 23. december 1297, nu som ærkebiskop i Riga forflyttes fra Riga til Lund og erstattes i Riga af Jens Grand.

Man får af de fleste fremstillinger det indtryk, at ærkesædet i Riga nærmest ved tilfældighedernes spil på denne måde blev draget ind i sagen, og at et hvilket som helst andet ærkesæde kunne have spillet den samme rolle. Selv Skyum-Nielsen, for hvem kirkekampen var et andet hovedtema, nævner blot rokaden mellem Isarn og Jens Grand uden at interessere sig for, hvad der kan have ligget bag, at Isarn nu istedet for blot at være pavelig nuntius til Danmark pludselig kan optræde som ærkebisp af Riga.⁴⁷ Kun Niels Knud Andersen ser en forklaring på, at Isarn blev indsat som ærkebisp i Riga, i at han, mens han var pavelig nuntius, allerede havde beskæftiget sig med Riga gennem at mægle i striden mellem ærkebisp og den Tyske Orden.⁴⁸ Men denne forklaring holder ikke stik.⁴⁹

⁴⁶ Ingvor Andersson, s. 14-17.

⁴⁷ Jf. Skyum-Nielsen, Fruer og vildmænd, s. 158.

⁴⁸ Niels Knud Andersen, Jens Grand. En kirkeretshistorisk undersøgelse II, Kbh 1943 (Dansk teologisk tidsskrift. II. afd.: Teologiske studier 6), s. 150.

⁴⁹ Andersen henviser her til Diplomatarium Danicum. Forholdet er imidlertid, at Diplomatarium Danicum har indtaget breve om Isarns mægling under to forskellige tidspunkter: 4. marts 1300 (DD 2:5, nr 114) og 21. marts 1304 (DD 2:5, nr 318). Det første er taget fra Huitfeldt, hos hvem Isarn fortsat fremtræder i sin rolle som pavelig kapellan, mens det andet gengiver et bevaret dokument, hvor Isarn allerede er ærkebiskop i Lund. Diplomatariet tager forbehold for det førstes datering til 1300 og anfører at mæglingen måske bør henføres til 1304 og ses i sammenhæng med det senere brev. Dette forbehold har Niels Knud Andersen forbisat og godtager istedet, at Isarns mægling i 1300 har fundet sted. Men det har den næppe. Går man sammenhængen hos Huitfeldt efter i sømmene, kan der ikke være tvivl om, at den mægling Huitfeldt lader Isarn foretage i 1300 faktisk er den mægling han foretager i 1304 som ærkebisp i Lund. Huitfeldt har nemlig under et år, 1300, sammentrængt hele det begivenhedsforløb, som konflikten mellem Riga-ærkesædet og Tyske Orden består af og som i realiteten strakte sig fra 1297 til Isarns mægling i 1304. At den mægling, Huitfeldt taler om, må være mæglingen i 1304 fremgår både af, at Huitfeldt starter med at lade konflikten være en strid mellem Ordenen og ærkebiskop Frederik – ikke Johan III; og desuden siges det udtrykkeligt i, hvad der hos Huitfeldt fremstår som et citat af selve mæglingsbrevet, at det netop er denne ærkebiskop Frederik mæglingen gælder: »Det finder wi [Isarn] till vduald Bisp Frederich oc hans Effterkommere til euig tid

Skal der søges en forklaring på såvel udnævnelsen af Isarn til ærkesædet i Riga som på den rolle, ærkesædet kom at spille i striden mellem konge og ærkebisp i Danmark, skal den snarere søges netop i Erik Menveds engagement i Riga. At domkapitlet her faktisk havde udpeget den danske konge til landsherre, og at det netop var domkapitlet, gjorde det så meget desto lettere for paven og kongen at iscenesætte først indsættelsen af Isarn i Riga og dernæst den efterfølgende rokering på ærkesæderne.

At der allerede inden indsættelsen af Isarn i Riga var lagt op til et forlig⁵⁰ mellem pave og konge henover hovedet på Jens Grand har vi flere vidnesbyrd om. Og allerede her toner ærkesædet i Riga frem.

Selv om det var kongen, der ifølge såvel den første dom fra 1297 som den endelige dom fra 1302 blev kendt skyldig i den opkomne strid, og som formelt også var den, der blev straffet, så må det, allerede inden Isarn den 19. december 1300 blev ærkebiskop i Riga, have stået klart også for ham, at der skulle findes en løsning, både han og kongen kunne være tilfredse med. På, at paven var indstillet herpå, peger det forhold, at han så tidligt som 18. marts 1299 ved et par pavebuller demonstrerede sit ønske om at vise sig venlig stemt over for Erik Menved. Det skete, mens Isarn endnu uden resultat forhandlede med parterne i Danmark om eksekveringen af den første hårde pavedom over kongen, og mens kongen endnu var – eller under umiddelbar trussel om at blive – bandlyst.⁵¹ Af disse buller er den ene netop rettet til ærkebiskoppen af Riga med en opfordring til sammen med suffraganerne, biskopperne af Øsel og Dorpat, at støtte kongens vasaller mod hedningenes angreb.⁵² I lyset af truslen om bandlysning af den danske konge kan dette næppe ses som andet end en tilladelse fra paven til Riga-kirken til alligevel at forbinde sig med den danske konge.

Ærkesædet i Riga var altså allerede indirekte blevet bragt ind i forholdet mellem pave og konge, inden striden med Jens Grand endnu havde fundet sin endelige løsning. Da lejlighed så bød sig, med den

... (Huitfeldt, *Danmarks Riges Krønike*, Chronologia II, Kbh 1977 (1601), s. 45). Men Frederik von Pernstein blev som bekendt først udnævnt til ny ærkebiskop i Riga i 1304: efter at Johan III mens han søgte støtte hos paven var død i 1300; efter at Isarn var blevet indsat som Johans efterfølger; efter at Isarn og Jens Grand havde skiftet ærkesæde; og efter, at det var blevet klart, at Jens Grand nægtede at efterfølge Isarn i Riga.

⁵⁰ I sin anmeldelse af Hørbys disputats anser Aksel E. Christensen, at paven lige siden den første dom sigtede mod et forlig med kongen, jf. *Historisk Tidsskrift* 79, 1979, s. 404-05.

⁵¹ Jf. DD 2:4, nr 3, 13, 35.

⁵² DD 2:4, nr 24. I den anden gav paven Isarn bemyndigelse til at give kongen og Ingeborg dispensation, fordi de havde giftet sig beslægtede i 4. led. Se også Niels Knud Andersen, *Jens Grand II*, s. 70, 154.

siddende ærkebiskops død mens han søgte støtte hos paven mod den Tyske Orden, blev Isarn kørt i stilling, således at forudsætningerne for den endelige løsning var skabt: at lade Isarn og Jens Grand bytte plads.

Rigas rolle i ærkebisperstriden og pavens holdning til Rigas kontakter med kongen indikerer, at den danske konge i årene efter aftalen i 1298 faktisk indtog en myndighedsstilling i Riga, og at det netop var en af forudsætningerne for, at man langt om længe kunne forhandle sig frem til en løsning på ærkebisperstriden.⁵³ Formelt måtte den danske konge acceptere, at Jens Grand fortsat var ærkebisp inden for hans myndighedsområde, hvilket så også kan være en årsag til, at denne nægtede at indfinde sig på sit nye sæde.⁵⁴

Dette er dog ikke det eneste indicium, vi har for, at den aftale, Erik Menved indgik med domkapitlet i Riga, ikke blot blev på papiret. Et mere direkte vidnesbyrd er den omstændighed, at originalen til de novgorodske udsendinges fuldmagtsbrev havnede netop i Rigas byarkiv. Det kan, som vi har set, ikke være affattet tidligere end 1. marts 1301, og eftersom traktatsslutningsprocessen at dømme efter krønikenotitsen under 6810 er gået sin normale gang, er der heller ingen grund til at tro dokumentet er havnet i Riga af nogen anden grund, end at gesandterne her er kommet i kontakt med repræsentanter for kongen, der har kunnet tage ansvar for gesandtskabets videre færd.⁵⁵

Hvor længe Erik Menveds engagement i Riga har varet, ved vi ikke, men vi må formode, at det ophørte i forlængelse af den generelle nyordning af forholdene i Riga og mellem Riga og Ordenen, der fandt sted 1304 og vel hang sammen med, at det nu stod klart, at Jens Grand ikke ville indfinde sig.⁵⁶ Allerede 25. febr. 1304 må kongen være blevet forliget med den Tyske Orden, der da i et brev forener sig med kongens vasaller i Estland for at afværge, at disse bringes i et andet og fjernere forhold til kongen end hidtil.⁵⁷ 21. marts 1304 udnævnte paven Frederik

⁵³ Af pavens begrundelser for at lade Isarn og Jens Grand skifte stift fremgår intet om, hvad der egentlig kan have ligget bag: »certis consideracionibus ac rationabilibus causis inducti«, *Acta processus litium*, udg. Alfred Krarup & William Norvin, Kbh 1932, p. 334.

⁵⁴ For aspekter heraf se også Hørby 1977, s. 102-06.

⁵⁵ Uden en undersøgelse af arkivdannelsen i Riga kan man selvfølgelig ikke udelukke, at brevet kan være endt her af andre årsager. En sådan undersøgelse er det givetvis ikke mulig at foretage i denne forbindelse. Et udgangspunkt herfor er imidlertid Patricia Kennedy Grimsted, *Archives and Manuscript Repositories in the USSR: Estonia, Latvia, Lithuania, and Belorussia*, Princeton 1981, s. 239-44, og dér anført litt.

⁵⁶ Jens Grand skulle endnu engang få med Riga at gøre, da han i 1310 blev medlem af en undersøgelseskommision, der skulle behandle en fornyet klage fra ærkebisp Frederik over den Tyske Orden, se Manfred Hellman, *Der Deutsche Orden und die Stadt Riga, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens* 44, Marburg 1993, s. 19-20.

⁵⁷ DD 2:5, nr 298.

von Pernstein til ny ærkebiskop.⁵⁸ Samme dag afsagde Isarn sin dom mellem den nye ærkebiskop og Ordenen.⁵⁹

At kongens forbund med Riga-kirken dermed var ophørt bekræftes halvandet år senere, da den nye ærkebiskop 14. sept. 1305 til paven beklager sig over, at den Tyske Orden sammen med kongens vasaller har afsagt dom over ærkebispens vasaller og borgerne i Riga.⁶⁰ Men også denne klage indicerer, at kongen forinden har haft en myndighedsposition i Riga, som han her har udnyttet.⁶¹

Erik Menveds engagement i Riga viser klart kongens vilje til at spille en central rolle som østersøpotentat. Engagementet viser måske også, at kongen har villet støtte Riga i forsøget på at sætte en stopper for Lübecks tiltagende dominans i handelen på Novgorod ikke blot på Visbys men også de andre stæders bekostning. Lübecks dominans har sikkert også i den danske konges øjne udgjort en trussel.

Med sin indgriben i Riga havde kongen vundet kontrol med den del af ruslandshandelen, der gik over land såvel fra Reval som fra Riga. Denne kontrol havde han opnået uden tilsyneladende at bringe det gode forhold til hansestæderne i fare, ligesom han var istand til at opretholde et godt forhold til Novgorod, hvad netop den traktat, de indgik, viser.

Dette resultat står i skærende kontrast til de samtidige svenske forsøg på gennem krig at erobre og kontrollere sejllederne til Novgorod. Dermed bragtes Sverige ikke blot i åben krig med Novgorod, men i konflikt med hansestæderne, der forsøgte at mobilisere politisk pres på Sverige for at sikre den frie sejlads på Novgorod. Samtidig gjorde Lübeck og et flertal af stæderne et forsøg på at fratage Gotland og Visby den centrale position, de havde haft i stædernes handel på Novgorod, netop som den svenske konge endegyldigt så ud til at have knyttet Gotland fast til det svenske rige. Vi skal derfor nu se nærmere på forholdet mellem Danmark og Sverige.

⁵⁸ DD 2:5, nr 319.

⁵⁹ DD 2:5, nr 318.

⁶⁰ DD 2:5, nr 389.

⁶¹ Hele den her beskrevne konflikt mellem Riga-stiftet og Ordenen er detaljeret men også lidt fabulerende behandlet i William Urban, *The Livonian Crusade*, Washington 1981, s. 29-62. Urbans indsigt i skandinaviske forhold er mangelfuld. Hvad Danmarks rolle angår, nævnes traktaten fra juni 1298 kort. Derimod er Urban tilsyneladende ikke ganske klar over Isarns rolle, inden han indsættes i Riga. Ifølge Urban skal den rokering på de to ærkesæder, paven udvirkede, skyldes, at paven mente, at den fredselkende Isarns talenter bedre ville komme til sin ret »in his homeland, Denmark«, mens Jens Grands militante personlighed passede bedre til Riga, jf. Urban, s. 48. En kortere fremstilling ses hos Hellman, s. 17-21.

Forholdet mellem Danmark og Sverige

I udgangssituationen var der de samme forudsætninger for et modsætningsforhold mellem Danmark og Sverige som mellem Danmark og Norge, idet den svenske konge, Valdemar Birgersson, i 1260, endnu inden Magnus Lagabøter havde ægtet Ingeborg, havde ægtet en anden af Erik Plovpenninges døtre, Sofia. Den senere politiske udvikling i Sverige muliggjorde dog en neutralisering af dette ægteskab, da Valdemar måtte frasige sig tronen. Herefter kunne der etableres en dansk-svensk forståelse, der byggede på nye ægteskabsaftaler 1282 og formentlig 1288, hvorved der skulle indgås et dobbeltægteskab mellem den svenske tronfølger, Birger Magnusson, og Erik Menveds søster, Margrete, på den ene side og Erik Menved og Birger Magnussons søster, Ingeborg, på den anden. En forståelse der blev bestående århundredet ud, eller i det mindste indtil aftalen var fuldbyrdet, da det sidste ægteskab blev indgået i 1298.⁶²

Snart fulgte imidlertid et af periodens bratteste omsving i allianceforholdene mellem de skandinaviske lande. På Solbergamødet 29. september 1302 indgik den norske konge, Håkon Håkonsen, og den svenske konge, Birger Magnusson, dennes broder, hertug Erik, grev Jakob af Halland m.fl. et fredsforbund; samtidig forlovedes hertug Erik med den norske kongedatter, Ingeborg. En uges tid efter tog kong Birger på kong Håkons anmodning de danske fredløse under sin beskyttelse.⁶³ Dermed brød det svenske styre den alliance med Danmark, der havde rødder tilbage til den forrige generations konger, og allierede sig istedet med den danske konges mest indædte modstandere, den norske konge og de danske fredløse, som siden dommen mod dem for mordet på Erik Klipping havde samlet sig om denne.

Jerker Rosén bruger om det skete udtryk som »fullständig omsvängning« og »total kursförändring« i Sveriges relationer til Danmark i forhold til Magnus Ladulås' danske politik.⁶⁴ Svensk forskning tilbage til K.G. Westman og Sven Tunberg har set dette vendepunkt i forholdet mellem de to lande som resultat af, at der med Sveriges østlige eks-

⁶² Hørby 1977, s. 92f. Mens denne alliance bestod, knyttedes også Holsten til den dansk-svenske alliance gennem ægteskabet i 1293 mellem Erik Menveds moder, Agnes, og grev Gerhard, der i forvejen gennem kong Birgers moder var tæt knyttet til det svenske kongehus.

⁶³ ST I, nr 153; DD 2:5, nr. 219. Kongerne bekræftede et halvt år senere alliancen ved en traktat på et nyt møde 17. marts 1303, ST I, nr 154; DD 2:5, nr. 245.

⁶⁴ Jerker Rosén, *Striden mellan Birger Magnusson och hans bröder. Studier i nordisk politisk historia 1302-1319*, Lund 1939, s. 19ff.

pansionspolitik var opstået et konkurrenceforhold mellem Danmark og Sverige.⁶⁵

Denne vurdering sammenfalder ikke med den opfattelse Kai Hørby siden fra dansk hold har givet udtryk for. Hørby ser ægteskabsalliancen med Sverige som »et betydningsfuldt instrument i Erik Menveds politik«. Han taler om et »skæbnessællesskab« mellem de to kongehuse og antyder, at de to parter klyngede sig til alliancen længere end politisk kløgt egentlig kunne begrunde.⁶⁶ Hørby giver da også indtryk af at mene, at alliancen skulle have været i kraft helt frem til 1310, forbi det år 1302, svenske historikere ser som et vendepunkt i allianceforholdene.⁶⁷ Hørby bagatelliserer tilsyneladende Solbergamødets betydning, og det er vel baggrunden for, at han kan hævde, at det »åbenbart« er kommet til stand på norsk initiativ.⁶⁸ Hvor derfor svenske historikere ser dansk og svensk østpolitik i årene op til 1302 i lyset af et konkurrenceforhold, fremholder Hørby, at den danske og svenske konge i slutningen af 1290'erne »i Østersøens handelspolitik [optrådte] på måder der var afstemt efter den anden parts interesser. Kong Birger sikrede handelsvejen til Novgorod nord om Estland, ... og han gav de lybske købmænd privilegium på denne rute lige så fordelagtige som Erik Menved på den sydlige handelsvej«. ⁶⁹

⁶⁵ K.G. Westman, Svenska rådets historia till år 1306, Uppsala 1904 s. 161f; Sven Tunberg, Sveriges historia till våra dagar II, Sthlm 1926, s. 148. Andersson, der fejlagtigt synes at mene, at Danmark inden den svenske ekspansion fra sine estiske besiddelser kunne kontrollere søfarten på Novgorod, anser, at det nu opståede konkurrenceforhold skulle have gjort det muligt for hansestæderne at spille de to lande ud mod hinanden, og »insikten här om har troligen gjort Erik Menved mer benägen att ge sjöstäderna privilegier« i 1294, jf. Andersson, s. 48-49. Det forekommer at være en bagvendt måde at anskue forholdet på. Det var hansestæderne, ikke Danmark, der med svensk kontrol af Neva bragtes i en tvangssituation og nu måtte vælge mellem at handle med Novgorod på Sveriges eller Danmarks betingelser. De danske privilegier må derfor ses som dansk imødekommelse, som sikkert skulle kompenseres på anden måde.

⁶⁶ Hørby 1977, s. 92, 141.

⁶⁷ Hørby taler godt nok om omsving og vendepunkter i Erik Menveds udenrigspolitik, men ingen af disse er betinget af forholdet til Sverige eller forlagt til 1302. Et første vendepunkt forbinder Hørby med udløbet af landefredsforbundet i 1293 og den samtidige dynastiske alliance med Holsten; et næste i 1307 da Erik Menved trods en formel mæglerrolle i striden mellem Lübeck og greven af Holsten samt dennes allierede, har held til at blive udset til Lübecks skytsherre, og derved kommer i modsætningsforhold til sin tidligere allierede, Grev Gerhard; et tredje »foreslås henlagt« til efteråret 1318. Jf. Hørby 1977, s. 139-41.

⁶⁸ Hørby 1989, s. 170. Uden direkte at sige det synes Skyum-Nielsen at tilslutte sig dette, idet han lader Solbergamødet være en udløber af den dansk-norske konflikt uden at komme ind på de dansk-svenske forudsætninger. Jf. Skyum-Nielsen, Fruer og vildmænd, s. 150.

⁶⁹ Hørby 1989, s. 160. Det finske Viborg lå ikke »ved Narva«, som Hørby her anfører. Også Skyum-Nielsen synes at være af den opfattelse, at Viborg og Narva lå i så umiddelbar

Hvorledes Hørby på grundlag af de privilegiebreve, vi ovenfor har stiftet bekendtskab med, har kunnet nå en sådan opfattelse får stå hen. Men når det drejer sig om at sikre hansestædernes frie adgang til Novgorod, var der, som vi har set, en skærende kontrast mellem de to landes holdning. Netop her fremtræder konkurrencemomentet i de to landes udenrigspolitik med al ønskelig tydelighed. Med et halvt års mellemrum lod de to konger 1294 og 1295 udgå breve til stæderne. Hvor den svenske konge, med de restriktioner han pålagde denne handel, bragte sig i et truende modsætningsforhold til stæderne, kunne den danske sikre et fortsat godt forhold til dem gennem hele den her behandlede periode med sit løfte om at beskytte handelen såvel i sit eget territorium som hinsides Narva. Denne grundlæggende forskel var Hørby hverken i 1977 eller i 1989 opmærksom på.

Sammenfatter vi nu vore iagttagelser angående svensk og dansk østpolitik frem til 1302, kan der ikke herske tvivl om, at Hørbys opfattelse af de to landes østpolitik er forfejlet, og at der, som de svenske historikere mener, har hersket et konkurrenceforhold mellem de to lande, der til sidst fik det svenske styre til at bryde alliancen med Danmark. Lægger vi dertil sammenfaldet i tid mellem Erik Menveds initiativer og hvad der skete på fronten mellem Sverige og Novgorod, ligger det nær at antage, at der er en kausal sammenhæng mellem indgåelsen af den dansk-russiske traktat og det svenske brud med den danske konge.

Efter gennem 1290'erne at have ligget i krig med Novgorod for at opnå kontrol med øst-vest handelen, led svenskerne i 1301 et afgørende nederlag ved Landskrone, hvorfra de ville have kunnet kontrollere al direkte sejlads til og fra Novgorod. Nederlaget indebar, at det svenske styre i realiteten for lang tid fremover måtte opgive at nå de mål, det havde sat sig.

Samtidig havde den danske konge gjort hvad han kunne for at få den samme handel til istedet at gå gennem hans lande og uden de restriktioner, svenskerne af hensyn til krigsførelsen ønskede. Senest samme år som det svenske nederlag tog Erik Menved, den svenske konges svoger og allierede, initiativ til at slutte en traktat med Sveriges modstander. Selv om traktatens indhold ikke er kendt, kan der, i lyset af de privilegier den danske konge havde tildelt hansestæderne, næppe være tvivl om, at hensigten var yderligere at sikre handelen på Novgorod. Erik Menveds østpolitik modarbejdede med andre ord direkte den svenske østpolitik.

nærhed af hinanden (Viborg »lå stik nord for Narva« eller Narva, »lige syd for .. Viborg«), at handelen ved Narva forstyrredes fra Viborg, Skyum-Nielsen, Fruer og vildmænd, s. 153, 205. Afstanden mellem de to borge er dog c. 160 km.

Netop det forhold, at Sverige i 1302 reagerede så kraftigt, som Solbergamødets brud med Danmark er udtryk for, bekræfter vel, at indholdet i den dansk-russiske traktat har været netop af denne karakter: traktaten må have haft en direkte brod mod Sverige. Jerker Rosén er da også, ligesom nogle af sine forgængere, af den opfattelse, at Tyrgils Knutsson, den der som ledende person i formynderstyret for kong Birger mere end nogen anden var primus motor i den svenske østpolitik, har været en ledende kraft i den dansk-fjendtlige politik, der nu satte ind.⁷⁰

Aksel E. Christensen, der ikke specifikt har behandlet den her aktuelle periode, karakteriserer i et tilbageblik fra 1319 på situationen i 1308/9 (da Erik Menved i en traktat med kong Håkon gav sin støtte til et ægteskab mellem den svenske tronfølger, Magnus Birgersson, og den norske prinsesse, Ingeborg, gennem hvem den norske krone skulle arves) Erik Menveds udenrigspolitik som et ellers konsekvent forsøg på »for alt i verden at hindre en norsk-svensk forståelse, så han kunne have ryggen fri til at udfolde sin imperialistiske Østersøpolitik«. ⁷¹ Et resultat af Erik Menveds hidtil heldige østpolitik, foreløbigt kronet med traktaten med Novgorod, blev, at denne af Christensen antagne langsigtede målsætning allerede i 1302 slog fejl.

Bruddet mellem de to svogre fik dog ikke langvarige følger, takket være den fortsatte udvikling i Sverige, hvilket Erik Menved måske har kalkuleret med. Med hertugbrødrenes stadigt voksende politiske vægt og ønske om at spille selvstændige roller, svækkedes kong Birgers greb om den svenske krone, og han kastedes atter i armene på Erik Menved. De konkurrerende fraktionsdannelser i Sverige gav de alliancer, der nu kunne indgås i Norden, både mindre varighed og mindre vægt. Men på det tidspunkt syntes den danske østpolitik allerede at være afløst af, hvad vi kan kalde en sydpolitik, der gik ud på at udbygge dansk indflydelse blandt de små fyrstedømmer langs Østersøens sydkyst med deres mange stadigt vigtigere handelsbyer. En politik, der kunne notere sin første fremgang netop på samme tid, som Erik Menved knyttede sin kontakt til Novgorod.

⁷⁰ Rosén, *Striden mellan Birger Magnusson och hans bröder*, s. 26-7.

⁷¹ Aksel E. Christensen, *Kalmarunionen og nordisk politik 1319-1439*, Kbh 1980, s. 33.

Konklusion

Der kan ikke herske tvivl om, hvad der har motiveret Novgorod og Danmark til i 1302 indgå en traktat. De to parter havde klart fælles interesser. Den danske konge havde, siden han selv overtog ledelsen af landets udenrigspolitik, ført en østpolitik, der tog sigte på at fremme øst-vest-handelen gennem sine territorier. Novgorod, som havde vital interesse i, at denne handel kunne foregå uhindret, lå i åben krig med Sverige, der stræbte efter at kontrollere denne handel. Samtidig med at Erik Menved tog kontakt med Novgorod, havde Novgorod selv søgt at knytte hansestæderne, den tredje part, der var interesseret i fri og uhindret handel, til sig i en traktat, der tog sigte på at sikre den fri handel på Novgorod ad Neva.⁷² Med sit herredømme i Estland og den nyvundne position i Riga kunne Erik Menved tilbyde hansestædernes købmænd flere alternativer til den nu risikable Neva-rute; og med Novgorod-traktaten kunne kongen give fuld dækning for sit løfte fra 1294 om at udstrække beskyttelsen af købmændene udover sit eget territorium. En omstændighed der nok kunne hjælpe til med at få hansestæderne til at acceptere dansk indflydelse i Riga. Det er derfor også nærliggende at se det danske initiativ overfor Novgorod i forlængelse af engagementet i Riga.

For de styrende i Novgorod måtte det desuden komme belejligt at få et traktatsikret forhold til en magt, der kunne true Sverige i ryggen.

Den gennemførte analyse af international politik i Østersø-området i lyset af den dansk-russiske traktat viser, at Erik Menveds udenrigspolitik, trods to vægtige afhandlinger herom, endnu ikke har fået en tilstrækkelig afbalanceret og alsidig belysning. I for høj grad har forskerne isoleret enkelte aspekter heraf: forholdet til det vendiske område og den internordiske dynastipolitik.⁷³ Derved har man overset den storpolitiske betydning af den danske konges støtte til hansestædernes østhandel samt hans engagement i Riga. Sammen med den dansk-russiske traktat viser de, at Erik Menved, inden han koncentrede sin udenrigspolitik mod syd og den vendiske kyst, tilstræbte at udbygge Danmarks magtstilling i det baltiske område.

⁷² GVNP, nr 33-34.

⁷³ At Hørby faktisk havde øje for den betydning, Erik Menved tillagde rollen som beskytter af øst-vest handelen efter 1294, fremgår af hans disputats' afsluttende bemærkninger, jf. Hørby 1977, s. 142. Men i afhandlingen selv savnes dette aspekt. Skyum-Nielsen, den moderne danske historiker, der mest indgående har søgt at se den danske besiddelse af Estland i et større perspektiv, kalder alligevel sit kapitel herom: Udenrigspolitik mod syd og nord 1287-1311.

EKSKURS

Posadnik-reformen og dateringen af novgorodske dokumenter

Som nævnt ovenfor har den russiske forsker V. L. Janin i sine kommentarer, der skal forberede en nyudgave af novgoroddokumenter, foretaget en indsnævring af dateringen af fuldmagtsbrevet for de novgorodske gesandter til den danske konge til tidsrummet februar-maj 1302 på grundlag af de personer, der nævnes i dokumentet. Mens vi kan godtage argumentationen bag fastsættelsen af en *terminus ante quem* til tiden omkring 15. maj 1302, må vi afvise den for etableringen af en *terminus post quem* til februar 1302.

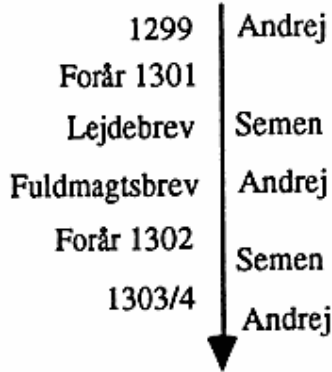
Janins argumentation er tæt knyttet til det dokument, der i 1949-udgaven går forud vort dokument. Der er tale om et lejdebrev for gesandter fra »Lübeck, den gotske strand og Riga«. ⁷⁴ Dette lejdebrev kan Janin i forlængelse af tidligere forskning datere til vinteren 1301/02. Det er ligesom vort fuldmagtsbrev udstedt i storfyrst Andrejs navn, men mellem de to dokumenter er der den vigtige forskel, at mens det da vort brev blev udstedt, var Andrej [Klimovich], der var posadnik, så er det i lejdebrevet hans broder Semen. Der er altså mellem udstedelsen af de to breve sket et skifte på denne magtfulde post.

Vi har kun sporadiske og tilfældige oplysninger om udskiftningerne i posadnikembedet, når det ikke er sket i forbindelse med en politisk konflikt, der iøvrigt er blevet beskrevet i krønikerne. Om Andrej ved vi, at han allerede havde været posadnik ved flere tilfælde. Første gang vi hører, at Andrej blev indsat i embedet, er i 1286, mens han i 1290 blev afsat. Senest 1293 er han igen blevet posadnik, og ingen anden nævnes i embedet, inden han som posadnik deltager i ærkebiskop Kliments begravelse i foråret 1299. Siden nævnes det i krøniken under 1303/4 (6811), at posadnikembedet blev frataget hans broder Semen Klimovich for igen at gives til Andrej. Det indebærer altså, at Andrej mellem 1299 og 1303/4 må være fratrådt embedet og broderen Semen tiltrådt det.

Janin betragter det nu tilsyneladende som en given sag, at lejdebrevet til de hanseatiske gesandter er udstedt inden fuldmagtsbrevet til den danske konges mand i Reval, således som udgiverne i 1949 også indplacerede de to breve. Er det tilfældet, må der være sket mindst to yderligere hurtige udskiftninger i posadnikembedet, som krønikerne ikke omtaler: mellem 1299 og udstedelsen af lejdebrevet må Semen have

⁷⁴ GVNP nr 34. Såvel Lübecks som Rigas eksemplarer er bevaret i original, hver med tre segl, fyrst Andrejs, posadnik Semen Klimovichs og tysjatskij'ens segl.

afløst Andrej, og inden udstedelsen af fuldmagtsbrevet må Andrej atter have tiltrådt embedet kun for igen at afstå det til broderen, således at denne har kunnet afgive det til Andrej i 1303/4. Altså:

På dette grundlag opstiller Janin nu en teori om en ca. 1300 gennemført konstitutionel reform af posadnikembedet, vigtig for forståelsen af bystatens politiske struktur: nemlig at embedet fra tilsyneladende at have været tidsubegrænset, nu er blevet begrænset til kun at indehaves for et år ad gangen. Janin har desuden konstateret, at ét skifte på posten i 1290 siges at være sket i *den store faste* »ved årets udgang«, det vil sige i februar. Senere i 1400-tallet kan vi konstatere, at det da var almindelig praksis, at nybesættelsen i embedet fandt sted på dette tidspunkt, og at embedet da også var tidsbegrænset. Janin mener nu, at denne praksis allerede har eksisteret, da den konstitutionelle reform af posadnikembedet, som han mener at have påvist, blev gennemført senest år 1300.

Denne teori bruger Janin nu siden som et hjælpemiddel til at præcisere dateringen af dokumenter, hvori en posadnik nævnes ved navn, med henblik på den kommende nyudgave.⁷⁵

Som det fremstår i bogen, er det også teorien om, at Semen første gang er fratrådt posadnikembedet i februar 1302 og da blev erstattet af Andrej, der danner grundlag for Janins *terminus post quem* til februar 1302 for vort fuldmagtsbrev. Altså:

⁷⁵ For Janins overvejelser omkring posadnikembedet, se В.А. Янин, Новгородские акты, s. 17f.

1299	Andrej
febr 1301	Semen
Lejdebrev	
febr 1302	Andrej
Fuldmagtsbrev	
febr 1303	Semen
febr 1304	Andrej

Derved gør Janin sig i realiteten skyldig i en cirkelslutning; og spørgsmålet melder sig, om der virkelig er nogen objektiv grund til at antage, at fuldmagtsbrevet nødvendigvis er udstedt senere end lejdebrevet til de hanseatiske gesandter.

Når fuldmagtsbrevet i 1949-udgaven er placeret efter lejdebrevet skyldes det tilsyneladende alene, at det knyttes til en begivenhed, der er en følge af brevet og dateres til 1302. Lejdebrevet ses derimod som følge af en begivenhed, der ligger forud, og dateres til 1300/01. Men der er ingen indbyrdes forbindelse mellem de to breve, der nødvendiggør, at det ene er udstedt før det andet. For begge gælder, når vi bortser fra teorien om posadnikskifterne, samme dateringsramme 1. marts 1301 – maj 1302. Holder vi os til vor faktiske viden om, hvem der beklædte posadnikembedet og hvornår, bliver den naturlige løsning imidlertid at antage, at posadnik Andrej deltog i udstedelsen af vort fuldmagtsbrev i den embedsperiode, der ligger i forlængelse af hans optræden i 1299, inden han afløstes af broderen Semen, som så deltog i udstedelsen af lejdebrevet til de hanseatiske gesandter og blev siddende i embedet frem til 1303/04. Altså:

1299	Andrej
Forår 1301	
Fuldmagtsbrev	Andrej
Lejdebrev	Semen
Forår 1302	
1303/4	Andrej

Samtidig med at må vi konstatere, at Janins perspektivrige teori om en forfatningsændring i Novgorod omkring år 1300 hviler på et særdeles svagt grundlag,⁷⁶ må vi konstatere, at de præciseringer af dokument-dateringer, han foretager på grundlag af teorien, er tilsvarende usikre. Hvad specielt angår det novgorodske fuldmagtsbrev er teorien helt uden beviskraft, da den netop er opstillet på grundlag af en apriori datering af dette brev.

SUMMARY

The Danish-Russian Treaty of 1302

Erik Menved's eastern policy and the reversal in nordic alliances

Under 1302 the First Novgorod Chronicles in a brief entry mention that Novgorodian envoys brought back a treaty they had concluded in Denmark. In Danish historiography this has gone unobserved. Although the text of the treaty is not preserved, the fact that it was concluded, in its international context, helps explain the reversal in alliances between the Scandinavian countries that took place late in 1302.

Besides the chronicle text we have one document that originates from the diplomatic process leading to the conclusion of the treaty. This is a letter of credentials for the envoys from the Novgorod authorities. On internal evidence it can be dated to March 1301 – May 1302 and is preserved in original in Riga's city archive. According to this letter the Russian envoys were sent to Denmark in response to a previous Danish embassy to Novgorod. Therefore the initiative to conclude a treaty came from Denmark and the decision to make the approach must have been taken already in 1300.

⁷⁶ Janin anfører som yderligere begrundelse for sin teori, at Andrej Klimovich igen må være blevet afløst som posadnik i 1305 af Jurij Mishinich, og henviser for dette til en traktat mellem Novgorod og tverfyrsten, hvori det er Jurij, der optræder som posadnik. Men går man atter Janins fremstilling efter i sømmene, viser det sig, at det igen er teorien, der betinger, at Jurij skal have afløst Andrej netop i februar 1305. Den pågældende traktat kan nemlig iøvrigt ikke dateres snævrere end 1304-07, og i sin behandling af selve traktaten (s. 154-55) indrømmer Janin da også, at Jurij udmærket kan have været posadnik såvel 1306-07 som 1307-08, idet ingen anden nævnes som posadnik i den periode. Det vil sige, at der i hele perioden fra den antagne reforms indførelse i 1300 til 1307/8 ikke er så meget som et sikkert observeret eksempel på, at en posadnik kun har siddet et år inden han er blevet afløst. I årene efter bliver det faktisk ikke bedre, for først i 1310/11 har vi igen en oplysning om hvem, der var posadnik, og han sad i to år og må altså været blevet genindsat, hvis hans embedsperiode har været tidsbegrænset til et år. Derefter blev han afløst af Semen Klimovich, der også var posadnik i 1316, uden at vi har kendskab til, at andre skulle have beklædt embedet i den mellemliggende periode.

The international situation, against which the treaty must be seen, was dominated by two long-term confrontations; one between the ruling Danish dynasty and the Norwegian king, supported by a number of exiled Danish aristocrats, including the Danish archbishop; the other between Sweden and Novgorod.

The Swedish-Novgorodian confrontation resulted from a Swedish expansionist policy that aimed at gaining control over the sea routes to Novgorod. An early success was the foundation of Viborg at the Northern outlet from Lake Ladoga in 1293. In 1301, however, the Swedes suffered defeat, when Novgorod was able to retake and demolish Landskrone, which the Swedes a year earlier had built on the southern outlet, the Neva. For the time being this put an end to Swedish dreams of complete control over trade along the sea routes to Novgorod.

The Hansa towns, with Lübeck as their leader, had interests to protect in both these confrontations. Especially they wished to secure free trade on Novgorod. They had, however, to navigate with care between the different powers in the region. In both Denmark and Sweden they had received profitable privileges, which for the Scandinavian kings was one way of buying the Hansa's neutrality in other regions.

The Swedish attempt to control trade on Novgorod, however, worried the Hansa towns, and when the Swedish king in the 1280s sought to bring Gotland and Visby firmly under royal power, Lübeck in the 1290s attempted to take over Visby's position as key point in Hansa trade on Novgorod. At the same time the Hansa urged the Swedish king to grant them free passage through the Neva, but only received a time-limited, restricted permission to trade with Novgorod.

On assuming personal rule, the young Danish king, Erik Menved, embarked on a policy that aimed at reestablishing Denmark as the dominant power in the Baltic region, as it had been during the reign of Valdemar Sejr. In May 1301, he had a vidimation made of Emperor Frederick II's privilege from 1214, which at the time had confirmed Danish sovereignty over the lands north of Rivers Elde and Elbe. This does not, however, mark the starting point of his ambitious policy. The decision to approach Novgorod must have been taken earlier, but already in 1294, six months before the Swedish king gave the Hansa its restricted permission to trade with Novgorod, Erik Menved emphasized in a set of privileges to the Hansa that he particularly wanted to protect those merchants who traded on Novgorod, granting free and safe passage through his lands and waters and beyond to Novgorod. This allowed the merchants to abstain from using the sea route to Lake Ladoga and instead disembark at Reval and travel over land to Novgorod. Accordingly this period saw a general increase in the use of the in-land route.

Riga was another harbour that could be used to reach both Novgorod, Pskov and Smolensk over land. In 1298 the Danish king made use of the critical situation, in which the Archbishopric of Riga found itself in its conflict with the Teutonic Order. With the archbishop captured, the Chapter in a treaty with the Danish king subjected itself to the king, who as a result now controlled both the most important points of disembarkation in the East-West trade.

Also the fact that the Danish king held such a position of authority in Riga has gone unobserved in recent Danish historiography. That Danish authority in Riga over a period was a reality is, however, supported by the role the archbishopric soon came to play in the solution of the conflict between Erik Menved and his

archbishop, Jens Grand. The Pope had sent his curate, Isarn, to execute his ruling from 1297 in favour of the archbishop. When this proved impossible the Pope and King Erik instead agreed on a solution, by which Isarn, now conveniently installed as archbishop in Riga, and Jens Grand should exchange sees. Only the king's installation as sovereign by the chapter explains how Riga could play this role. That Novgorod's letter of credentials, composed at the earliest in the spring of 1301, ended up in Riga's city archive is a further indication of Danish authority in Riga at the time.

While the Swedish king, risking confrontation with the Hansa, in vain fought a war to gain control over the sea routes to Novgorod, the Danish king by skillful diplomacy managed to bring virtually all alternative routes under his control, retaining good relations with the Hansa.

How did this reflect on Danish-Swedish relations? Originally the same preconditions for a confrontation as between Denmark and Norway prevailed. When the later Norwegian king, Magnus, had married one daughter of King Erik Plovpenning, the Swedish king, Valdemar Birgersson, married another. In 1277, however, the Swedish king was dethroned by his brother, Magnus Ladulås. This quickly led to a new Danish-Swedish understanding, cemented through consecutive agreements, in 1282 and 1288, on double marriages. Since several of those involved were minors, the marriages took place later, the last as late as 1298. At that moment the Danish-Swedish alliance was still firm.

Soon after, however, it ended abruptly. At Solberga the Swedish and Norwegian kings met in September 1302 and concluded an alliance. Present were also: a leading representative of the Danish opposition in exile; King Birger's brother Duke Erik, who at the meeting was betrothed to King Håkon's daughter, through whom the Norwegian crown were to be inherited; and last but not least the Swedish marsk, Tyrgils Knutsson, who, governing Sweden during King Birger's minority, had masterminded Sweden's eastward expansion.

With one stroke the Swedish king had repudiated the Danish alliance and instead joined the Norwegian king and the Danish opposition.

To assess and explain this reversal in Scandinavian alliances has proved difficult, because scholars have not observed that the Danish king, before he embarked on a policy of extending his influence along the southern coast of the Baltic, made strong and successful attempts to gain influence along its eastern coast, achieving similar goals to those the Swedes went to war for. Then, at the very moment the Swedes, with the building of Landskrone, made their most ambitious move against Novgorod and lost, the Danish king took the initiative to conclude a treaty with Novgorod. Undoubtedly, this was what provoked Sweden to abandon its alliance with Denmark and instead join forces with Denmark's main enemies.